

ÁLLAM ÉS HADSEREG A POSZTSZOVJET KÖZÉP-ÁZSIÁBAN

A fegyveres erők politikai és társadalmi szerepe

Harangozó Dániel

(BCE Politikatudományi Intézet)

Wagner Péter

(Magyar Külügyi és Külgazdasági Intézet,

Károli Gáspár Református Egyetem)

ÖSSZEFOGLALÓ

Tanulmányunkban, építve Timothy Edmunds, Anthony Forster és Andrew Cottey a témában született tipológiájára, a fegyveres erők politikai és társadalmi szerepét vizsgáljuk a posztszovjet Közép-Ázsiában, három konkrét területen: rezsimvédelem, nemzetépítés, illetve a hadsereg gazdasági tevékenysége. Tekintettel arra, hogy a régió államai egy kivételével autoriter politikai berendezkedésűek, joggal vethető fel az a kérdés, milyen szerepet játszanak a fegyveres erők ezeknek a rezsimeknek a fenntartásában.

A szovjet korszakban a hadsereg fontos politikai indoktrinációs és „nemzetépítési” szerepet töltött be, valamint a sorkatonákat széles körben vették igénybe ingyenes munkaerőként az állami beruházások és más gazdasági tevékenységek (pl. betakarítás) során. További kérdéseink arra vonatkoznak, hogy tovább éltek-e, és ha igen, milyen mértékben, ezek a szovjet tradíciók és gyakorlatok a Szovjetunió közép-ázsiai utódállamaiban.

Kutatásunk egyik fő következtetése, hogy a közép-ázsiai autoriter rendszerek fő erőszakszervezeti „támasza” nem a hadsereg, hanem a kiterjedt belbiztonsági és titkosszolgálati apparátus. Emellett, kevés kivételtől eltekintve, a nemzetépítés eszközeként sem használják fel őket a helyi kormányok, valamint gazdasági szerepük, jelentőségük is korlátozottabb a szovjet korszakhoz képest.

Kulcsszavak: Közép-Ázsia ■ fegyveres erők ■ civil-katonai kapcsolatok ■ posztszovjet

BEVEZETŐ

Közép-Ázsiával a nemzetközi szakirodalom és közbeszéd leggyakrabban, mint a nagyhatalmi vetélkedés egyik „mellékhadszíntereként” szokott foglalkozni. Az elterjedt narratíva szerint a nyersanyagokban (különösen szénhidrogénekben) gazdag öt ország felett elsősorban Oroszország és Kína, kisebb mértékben az Egyesült Államok és az Európai Unió folytat stratégiai vetélkedést a

befolyási övezetek kialakítása és/vagy megőrzése érdekében. Ebben, a térség helyzetéről, érdekviszonyairól kialakított narratívában Kazahsztán, Kirgizisztán, Üzbegisztán, Türkmenisztán és Tádzsikisztán passzív szereplők, amelyek politikai, gazdasági érdekei alig jelennek meg. Az, hogy ezekben az országokban milyen belső politika, gazdasági folyamatok mennek végbe, általában csak akkor kerül reflektorfénybe, ha valamelyik országban politikai vagy biztonsági válság alakul ki polgárháború, terrorcselekmények, etnikai konfliktusok, stb. során.

Az iszlám kulturális gyökerek és a közös szovjet közelmúlt miatt ezekben az országokban a politikai rendszerek sajátos keveréke alakult ki a Szovjetunió felbomlása után. Bizonyos tekintetben sokkal inkább rezsimváltás, mint rendszerváltás történt 1991-ben, hiszen három országban is az egykori pártfőtitkárok immár választások révén váltak államfővé, hogy aztán ugyanúgy érdemi korlátok nélkül irányítsák tovább országukat, ezúttal már valamiféle nemzeti ideológiával, illetve az iszlám nemzeti változatával helyettesítve a kommunizmust. Az újonnan létrehozott demokratikus intézmények érdemi funkciót nem töltenek be, az erős elnöki jogkörök mellett a parlamentek szerepe minimális, a választások manipuláltak, a hatalmi ágak szétválasztása nem működik, az újrávalaszthatóságnak nincsenek korlátai, a kormány feladatát a gyakorlatban általában az államfő mögött kialakult hivatali adminisztráció veszi át. Az egyetlen érdemi kivételt mindössze Kirgizisztán utolsó évtizede jelenti ebben a tekintetben.

A térség domináns iszlám civilizációs jellege a szovjet időszak átalakítási kísérleti ellenére továbbra is jelen maradt párhuzamosan. Dobrovits Mihály találóan ragadja meg ezt a kialakult helyzetet: *„Így jött létre az a jelenség, amely (a maga helyi változatában) minden közép-ázsiai köztársaság civilizációs meghatározója: pre-modern, egyes törzsi-népvallási elemekkel átszínezett, közép-ázsiai iszlám és a szovjet industriális, városi kultúra sajátos, személyes identitásokig megjelenő kettőssége, adott esetben az egyes személyek viselkedését is meghatározó kettős normarendszer.”* (Dobrovits, 2011: 6.). A szovjet múlt hagyományaként a vallásosság teljes mértékben a magánéletre korlátozódik, az állam teljes kontrollt gyakorol annak tartalma és intézményei felett. Ily módon a közép-ázsiai országok szekuláris politikai berendezkedése és társadalma jelentősen eltér az iszlám világ más szekuláris országaitól.

A szénhidrogének mellett a Közép-Ázsiáról folyó közbeszéd másik meghatározó eleme a térség biztonsága, elsősorban a szélsőséges iszlamista szervezetek által jelentett fenyegetés révén. A Szovjetunió felbomlását viszonylag sikeresen, egyetlen jelentős krízissel vészelte át a régió, az Üzbegisztánban és Tádzsikisztánban megjelenő iszlamista szervezeteket az előbbi rezsim a képes volt még az 1990-es évek elején felszámolni, míg Tádzsikisztánban véres polgárháború alakult ki, amelybe külső szereplők is beavatkoztak.

Az iszlamisták, illetve az ezekből kivált radikális dzsihadista szervezetek vélt vagy valós fenyegetését a rezsimek következetesen az autoriter jelleg megőrzése melletti fő érvként szokták használni, mondván bármilyen túlzott vagy elsietett demokratizálódás az állam meggyengülésével járna, amelyet kihasználhatnának a szélsőséges csoportok.

Ahhoz képest, hogy a rezsimek számára mennyire fontos kérdés a biztonság, a szakirodalomban meglepően kevés szó esik a biztonság elvileg elsődleges szavatolójáról, a fegyveres erőkről. A hadseregeknek nem csak a rezsimek külső biztonsága szempontjából lehet szerepük, hanem a belső rend és stabilitás szempontjából is kulcsszereplők lehetnek. A közel-keleti, afrikai vagy ázsiai autoriter rezsimek között nem egynél a fegyveres erők kifejezetten „királycsináló”-ként léptek fel az elmúlt évtizedekben. Közép-Ázsia autoriter berendezkedésű államaiban az elmúlt tíz évben kettőben, Türkmenisztánban és Üzbegisztánban vezetőváltás volt, amelyekben a hadsereg *semmilyen szerepet* nem játszott.

Ebben a kontextusban fogalmazódik meg a tanulmány fő kutatási kérdése: Milyen szerepet töltenek be a hadseregek a közép-ázsiai országokban egyfelől a hatalmon lévő politikai rendszereket érő belső fenyegetések elhárításában (rezsimvédelem), másfelől pedig a közép-ázsiai politikai vezetők nemzetépítési törekvéseiben, valamint a vizsgált országok gazdasági-társadalmi életében?

Mint említettük Közép-Ázsia társadalmi és politikai rendszerei a szovjet és az iszlám civilizáció keveredését mutatják, ugyanakkor a fenti két civilizációban a hadsereg szerepe markánsan eltérő. Amíg a szovjet hagyományban (beleértve a jelenlegi posztszovjet, néhol demokratikus berendezkedést) a fegyveres erők feletti totális politikai kontrollt érvényesül, addig az iszlám világ szekuláris államaiban a hadsereg jellemzően domináns szerepet tölt be a hatalmi struktúrákban.

A tanulmány első fejezetében röviden áttekintjük a fegyveres erők és a társadalom kapcsolatának főbb elméleti téziseit, különös figyelmet fordítva azokra a szempontokra, amelyeket később az egyes közép-ázsiai országok vizsgálata során érvényesíteni kívánunk. Ezt követően a kutatási kérdés megválaszolására teszünk kísérletet külön fejezetekben foglalkozva a nemzetépítési, a rezsimvédelmi valamint az úgynevezett belföldi katonai segítségnyújtás békeidőben (*domestic military assistance*) szerepkörrel.

Mint említettük, a szovjet múlt hatása továbbra is érzékelhető a közép-ázsiai államok társadalmi és politikai életében, ezért joggal merül fel az a kérdés is, hogy a szovjet hadsereg korábbi társadalmi-gazdasági-politikai szerepe mennyiben „él tovább” az új közép-ázsiai országok önálló fegyveres erői esetében. A szovjet hadsereg (Vörös Hadsereg) az ország egyik össz-szövetségi intézményeként jelentős „nemzetépítési” feladatokat is ellátott, mint a „szov-

jet hazafiasságra nevelés” terepe, továbbá jelentős volt a sorkatonák igénybevétele a különböző állami gazdasági feladatok ellátására (pl. építkezések, betakarítás) is (Forster, 2006: 242–245.; Marat, 2010: 120–121.). Vizsgálatunk így arra is irányul, hogy az újonnan létrejött közép-ázsiai államokban játszottak-e ilyen szerepet a létrejövő önálló fegyveres erők, vagy egyáltalán szántak e számukra ilyen szerepet ezen államok régi-új politikai elitjei.

HADSEREG, TÁRSADALOM ÉS LEGITIMITÁS AZ ELMÉLET TÜKRÉBEN

A fegyveres erőknek az államban és a társadalomban betöltött szerepével, valamint az ezt befolyásoló tényezőkkel számos elmélet foglalkozik a szakirodalomban. A társadalom és az elit fenyegetés-percepciói, valamint az ország geostratégiai helyzete a legjelentősebb befolyást gyakorolják a katonai szerepek alakulására, valamint a fegyveres erőkkel kapcsolatos társadalmi attitűdökre. Az összetett történelmi hagyományokkal rendelkező Közép-Ázsiában ez különösen igaz, ráadásul hasonlóan más autoriter országokhoz, a társadalom és a politikai elit fenyegetés-percepciója gyakran élesen eltér egymástól, azaz mást tekintenek fenyegetésnek.

Szintén befolyásoló tényező az adott ország sajátos *történelmi háttere*. Különböző történelmi előzmények a hadsereg és társadalom közötti kapcsolatok különböző mintáit hozhatják létre, így a fegyveres erő társadalmi legitimitásának alapjai és formái részben a történelmi körülmények által meghatározottak. Emiatt ezek természetüknél fogva maguktól nem átadható és átvehető tapasztalatok az egyes országok között, legalábbis nem rövidtávon (Marat, 2010; Edmunds és mtsai., 2003: 17). Ennek a tanulságnak az eklatáns példái az amerikai hadsereg iraki és afganisztáni hadseregfejlesztési tapasztalatai, ahol azt látjuk, hogy akár tíz év kiképzés, képzés, támogatás is csak ahhoz elég, hogy az adott fegyveres erő papíron és intézményrendszerében sajátítsa el egy másik ország normáit, de a hétköznapiakban a régi gyakorlatot alkalmazza tovább.

Ebből a szempontból az általunk vizsgált régióban a szovjet tapasztalatok a maguk hetvenévesi erőfeszítéseivel, sokkal relevánsabbak, különös tekintettel arra, hogy a szovjet „államépítés” az egész társadalmat is érintette. A közép-ázsiai országok eddigi tapasztalatai azt mutatják, hogy a fegyveres erők kontrollja, a hadseregek társadalmi legitimitációja sok tekintetben még mindig inkább az előző korszak jegyeit viseli magán.

A hadsereg és a társadalom kapcsolatát illetően az általunk bemutatandó elméletek alapvetően két, egymással összekapcsolható aspektust mutatnak be: a hadsereg társadalmi szerepe(i)t valamint a hadsereg legitimitásának forrásait.

James Gow (Gow, 1992: 27–28.), építve Samuel P. Huntington a témában íródott klasszikus művére (Huntington, 1957), a hadsereg legitimitásának két elemét jelöli meg: *a funkcionális és a szocio-politikai legitimitást*.

A funkcionális legitimitás alapja abban ragadható meg, hogy milyen hatékonyan látja el a fegyveres testület a rá rótt alapfeladatot, azaz a biztonságteremtő (*security provider*) feladatkört, egyszerűbben fogalmazva, a haza fegyveres védelmét. A biztonságteremtő feladatkör része az országot ért fenyegetések elrettentésére való képesség, valamint ennél jóval nyilvánvalóbb elemként, fegyveres konfliktus esetén a hadsereg katonai, harctéri teljesítménye. Egy vereséget vereségre halmozó, sikertelen hadsereg legitimitása háború idején igen gyorsan megrendülhet (Gow, 1992: 27–28.).

A szocio-politikai legitimitáció a hadsereggel szembeni, „alapfeladatán” túlmenő társadalmi elvárások teljesítésére való képességet jelenti. Ennek szintén három eleme van: a hadsereg politikai szerepvállalása, vagy annak hiánya, a hadsereg „ágens” szerepe (*agency*), valamint a hadsereg és a társadalom közötti kapcsolatok jellege.

Demokratikus országokban a hadsereg politikailag semleges, számos országban még a fegyveres erők tagjainak pártokban való részvételét is törvény vagy alkotmány tiltja. Lényeges ugyanakkor megjegyezni, hogy a politikai semlegesség vegytisztán sehol sem érvényesül, valamennyire minden hadsereg „politikai”.

Ezzel ellentétben, a kommunista rendszerekben az állampárt (illetve annak elitje) és a hadsereg között hivatalos és intézményes kapcsolatok vannak, amelynek fő csatornáit az állampárt intézményes jelenléte a fegyveres erőkben (pártalapszervezetek, politikai tisztek), a tisztikar jelentős részének vagy egészének párttagsága – esetenként a párt vezető grémiumaiban való jelenléte –, valamint a katonák felé irányuló intenzív politikai-ideológiai indoktrináció (Gow, 1992: 28–29.). Ez a hagyomány az általunk vizsgált régió esetében is releváns lehet, hiszen a közép-ázsiai országok hadseregei, tisztikara a szovjet hadsereg helyi elemeiből jött létre a felbomlást követően, megörökölve annak belső kultúráját, normaképző oktatási rendszerét (Marat, 2010: 55–61.).

Lényeges azonban megjegyezni, hogy a hadsereg szerepe, valamint a „civil” hatalomhoz való viszonya a kommunista rendszerekben is összetett, az nem mindig teljes mértékben alárendelt az állampártnak. Noha ideológiai kérdésekben nincs nézeteltérés a párt és a fegyveres erők között, a katonai elit, mint egy sajátos funkcionális elitcsoport a pártállam megfelelő csatornáin keresztül képes aktívan fellépni intézményes érdekei védelmében (Perlmutter–LeoGrande, 1982: 778.).

A fegyveres erők „ágens” szerepe szintén többféle formát ölthet. A hadsereg lehet a nemzeti egység egyik megtestesítője, fontos szocializációs („a nemzet iskolája”), valamint gazdasági feladatokat is elláthat. A hadsereg számos államban jelentős munkáltató, főként a kevésbé fejlett országokban a polgári

infrastruktúra (pl. vasút, telekommunikáció) kiépítésében is fontos szerepet játszik, a „katonai-ipari komplexum” jelensége azonban a fejlett országokból is ismert (Gow, 1992: 29–30.).

A hadsereg társadalmi elfogadottságának, egyik legfontosabb, de nem ki-zárólagos eleme a haderő „reprezentativitása”. Az, hogy milyen szempontok szerint kell a hadseregnek „reprezentatív” lennie, térben és időben is változik. Soknemzetiségű államokban fontos szempont lehet például, hogy a fegyveres erőket, de különösen azok vezetését valamely etnikum, etnikai csoport ne monopolizálhassa (Gow, 1992: 30–31.).

Érdemes megjegyezni ugyanakkor, hogy a katonai és a „civil” világ között óhatatlanul meglévő különbségek miatt a funkcionális és a szocio-politikai legitimitás között valamilyen ellentét is húzódik és ennek megfelelően a feladatok nem mindig és nem könnyen változtathatók szét egymástól.

Részben erre az ellentmondásra reflektál Edmunds, Forster és Cottey (2003) modellje a hadseregeknek a társadalomban betöltött szerepéről. Az általuk felvázolt ideál-típus szerepek alapvetően funkcionálisak, viszont okaik és következményeik egy tágabb társadalmi-politikai kontextusba ágyazódnak be (Edmunds és mtsai., 2003: 8–9.).

A szerzők által meghatározott és máig legfontosabb *honvédelmi* szerepkör a hadsereg alapvető funkciójából adódik. Hagyományosan ez a szerep az államot érő külső fenyegetések elhárítására irányult, de különösen a 2001. szeptember 11-ét követő időszakban az egyéb transznacionális fenyegetések – különösképpen a terrorizmus – elhárítására is növekvő hangsúly helyeződik.

Ide tartoznak továbbá a haderők által ellátott expedíciós vagy területen kívül (*out-of-area*) műveletek (napjainkban tipikusan a nemzetközi békefenntartó és béketeremtő műveletek). A szerzők lényeges szempontként emelik ki azt is, hogy az adott társadalom, az adott politikai vezetés prioritásaitól, értékpreferenciáitól függhet, hogy egy adott időszakban mit tekintenek jelentős biztonsági fenyegetésnek.

A honvédelmi szerep ellátása a hadsereg társadalmi legitimitásának egyik legfontosabb alapja, ezért ha a hadsereg az adott időszakban relevánsként azonosított fenyegetések elhárítására nem képes (pl. Csehszlovákia 1938-ban), vagy az adott korszakban a társadalom fenyegetés-percepciói alacsonyak, az aláaknázhatja a hadsereg legitimitását is (i. m.: 9–11.).

Az előzőekben részletezett honvédelmi szerepkörhöz szorosan kapcsolódik a hadsereg *nemzetépítő* (*nation builder*) szerepe is. A nemzetépítő szerepkör jól ismert az európai nacionalizmusok korszakából vagy akár a magyar hadsereg XIX–XX. századi történelméből. De modern megnyilvánulásának is tanúi lehetünk, amikor egy állam függetlenségi harcában a fegyveres erőkre kulcs-szerep hárul (pl. Horvátország, 1991–1995), azonban mint a nemzeti egység megtestesítője, a „nemzet iskolája” ezt a szerepet a fegyveres erők a régebb óta létező államokban is betölthetik.

A sorozott katonaság támogatóinak egyik legfontosabb érve a hadsereg (vélt vagy valós) szocializációs vagy állampolgári nevelésben játszott szerepe. Soknemzetiségű országokban (pl. Jugoszlávia, Szovjetunió) gyakran a hadsereg az egyetlen „össz-nemzeti” intézmény, így fontos feladata egy közös identitás kialakításában való részvétel (például a sorkatonák ideológiai indoktrinációja révén) (i. m.: 11–12.).

A hadsereg, mint az állami erőszakmonopólium egyik gyakorlója, nem csak külső fenyegetések elhárításában játszhat szerepet. Ennek egy sajátos esete az ún. *rezsimvédelmi* (*regime defence*) szerepkör, amikor a hadsereg egyik feladata egy politikai párt vagy politikai rezsim hatalmának fenntartása vagy megőrzése. Ennek legekleatásabb példája, amikor a kérdéses rezsimet maga a hadsereg vezeti vagy testesíti meg, azaz a katonai diktatúra esete.

Közép-Ázsia esetében a másik forgatókönyv releváns: a polgári autoriter rendszer vagy diktatúra, ahol a katonaság és a civil politikai elit közötti kapcsolatok legtöbbször meglehetősen ambivalensek, előfordulhat például, hogy a hadsereg ugyan a rendszer egyik pillére, ugyanakkor a politikai vezetés párhuzamos fegyveres testületeket (elnöki gárda, speciális belbiztonsági erők, politikai rendőrség) hoz létre, hogy ellensúlyozza a hadsereg politikai befolyását.

Abban az esetben, ha a hadsereg rezsimvédelmi szerepet játszik, legitimitásának alapja többé nem a nemzet vagy a társadalom, hanem az adott politikai rendszer, párt, vagy vezető. Ezért a rezsim társadalmi elfogadottságának megrendülése vagy összeomlása könnyen „magával ránthatja” a hadsereg legitimitását is (i. m.: 12–13.)

A rezsimvédelmi szerep azonban nem az egyetlen „belső” feladatkör, amelyet egy hadsereg betölthet. Különösen demokratikus államokban, ahol a rezsimvédelem fogalma kevésbé értelmezhető, a hadsereg egyetlen belföldi szerepe az a jogszabályokban meghatározott katonai támogatás, amely jórészt az állami erőszakmonopólium gyakorlásától eltérő feladatokat foglalja magában.

Ennek közismert formája, amikor a fegyveres erők valamilyen (természeti) katasztrófa elhárításában segédkeznek a polgári hatóságoknak. A hadsereg alapfeladatától eltérő gazdasági funkciókat is elláthat, számos államban jelentős a hadsereg gazdasági szerepvállalása (pl. Törökország, Egyiptom, vagy Pakisztán). Más jellegű gazdasági funkciót láthatunk a közép-ázsiai posztszovjet kontextusban (de a korábbi szovjet időszakban is), ahol a sorkatonaság „ingyenes” munkaerőt jelent az állami beruházások vagy egyéb gazdasági projektek (pl. betakarítás) során. Ezekre a feladatokra az Edmunds, Forster és Cottey által használt összefoglaló terminus a belföldi katonai segítségnyújtás békeidőben (*domestic military assistance*) (i. m.: 13–14.).

További „belföldi” feladatkör lehet a hadsereg részvétele a közrend és közbiztonság fenntartásában (*maintaining law and order*), tipikusan szükségállapot, vagy rendkívüli állapot idején. Ez jogilag nem minden országban engedélyezett, de különösen a demokratikus országokban egyre inkább felmerül az igény

a terrortámadások kapcsán. Mint ahogy a szerzők megjegyzik, ez nem minden esetben választható el élesen a rezsimvédelmi szerepkörtől (i. m.: 13–14.).

Az utolsó, ötödik szerepkör a *katonai diplomácia*, amely a diplomácia egyik speciális területe, és elsősorban a kétoldalú katonai együttműködés tartalmáról szól. Tipikusan a hadsereg és a minisztérium külföldön történő képzési, kiképzési, együttműködési tevékenységét érinti.

A felvázolt öt szerep természetesen csak ideáltípusnak tekinthető, gyakran figyelhetünk meg eltolódást vagy keveredést. Egy ország társadalmi fejlődésétől függően a nemzetépítő szerep még mindig releváns lehet (mint például Közép-Ázsiában) vagy már idejét múlt (mint a nyugati országokban, ahol ezt a funkciót évszázadokkal korábban töltötte be). Számos esetben párhuzamosan léteznek funkciók, például nehezen határolható el, hogy a hadsereg rendfenntartásra történő alkalmazása egy demokratikus államban rendkívüli állapot idején a domestic military assistance vagy a rezsimvédelmi szerepkör alá sorolható-e be (i. m.: 14–15.).

Edmunds, Forster és Cottey modellje egyébként számos tekintetben túlon túl nyugat-centrikus. A hadseregek szerepköreikhez adott példák többségében szűk, a nyugati országok haderejét jellemző feladatokat jelenítenek meg. A világ hadseregeinek túlnyomó többségében – de mint az afganisztáni példa mutatja, még sok NATO-tagország esetében is – az expedíciós vagy területen kívüli műveleti képességek igen korlátozottak, vagy nem léteznek. A fegyveres erők nemzetépítési funkciója leginkább csak a világ fejlett országaiban zárult le, az országok többségében ma is része a szerepkörnek.

A három szerző modelljével kapcsolatos, fenti kritikáink ellenére az az álláspontunk, hogy Edmunds, Forster és Cottey tipológiája megfelelően használható tanulmányunk elemzési kereteként. A bevezetőben leírtakkal összhangban, jelen tanulmányban csak a nemzetépítő, a rezsimvédelmi és a békeidei belföldi katonai segítségnyújtási szerepkörrel foglalkozunk.

REZSIMVÉDELEM (REGIME DEFENCE)

A nyugati liberális demokráciákban a hadsereg belföldön történő alkalmazása tiltott, vagy szigorú jogi szabályozáshoz kötött (bár Európában a 2015–2016-os terrortámadások után több esetben került sor a fegyveres erők belbiztonsági célú alkalmazására). A harmadik világban működő autoriter rezsimekben ezzel szemben a fegyveres erőknek fontos rezsimvédelmi szerepük van. Társadalmi elégedetlenségek, politikai megmozdulások, a terrorizmus elleni fellépés során egyaránt bevetésre kerülhetnek, és nem egy esetben erőszakos hatalomátvételek résztvevői is voltak.

Közép-Ázsiában, tekintve a rendszerek autoriter jellegét és a demokratikus normák hiányát, azt gondolhatnánk, hogy a fegyveres erőknek jelentős sze-

repük lehet az egyes rezsimek biztosításában. Ennek a „hagyománynak” azonban élesen ellentmond a társadalom feletti politikai kontroll – és a fegyveres erők civil kontrolljának – „szovjet modellje”, ahol a belső stabilitásért mindig is egy robusztus, az egész országot behálózó titkosszolgálati, rendőrségi apparátus volt felelős.

A közép-ázsiai országok rendszerváltása 1992-ben gyakorlatilag érintetlenül hagyta ezeket a struktúrákat, így semmi sem indokolta, hogy a hadsereg fontosabb szerephez jusson. Erre vezethető vissza a fegyveres erők és a félkatonai kiképzést és felszerelést kapott belbiztonsági alakulatok létszámának arányossága (Marten, 2006: 211–212.; Kamilov, 2005: 26.).

Az erők összehasonlításakor azt is figyelembe kell venni, hogy a hadseregek – különösen a szárazföldi erők –, esetenként a különleges rendeltetésű erők kivételével, mindenhol sorozott állománnyal vannak feltöltve, ami jelentősen csökkenti harcértéküket (a kiképzés hiánya) és a hatalom iránti lojalitásukat (Boonstra és mtsai., 2013: 8–9.). Ezzel szemben a belbiztonsági alakulatok állománya nagyrészt (a határőrségek kivételével) hivatásos vagy szerződéses viszonyban van a hatalommal, amely jobb körülményeket, ellátást biztosít.

1. táblázat. A szárazföldi erők és a belbiztonsági alakulatok létszáma Közép-Ázsiában, 2015-ben*

	Üzbegisztán	Kazahsztán	Türkmenisztán	Kirgizisztán	Tádzsikisztán
Fegyveres erők	48 000 fő	20 000 fő	33 000 fő	8500 fő	8800 fő
Belbiztonsági alakulatok	20 000 fő	31 500 fő	n. a.	9500 fő	7500 fő

*Az adatok csak a szárazföldi haderőnemek létszámát tartalmazzák. A belbiztonsági alakulatok alatt a belügyminisztérium csapaterős alakulatait, a veszélyhelyzeti minisztériumok alakulatait, a határőrséget, és az elnöki gárdákat értjük. A Military Balance van, ahol részletes bontásban adja meg a belbiztonsági alakulatok összetételét, van, ahol csak összefoglalóan „paramilitary”-ként jelzi a létszámukat.

Forrás: The Military Balance, 2016: 185–187., 202–203., 207–208.

Kiemelendő továbbá a közép-ázsiai hadseregek alulfinanszírozottsága, amely egyebek mellett a haditechnikai eszközök beszerzésében és a modern katonai képességek hiányában nyilvánul meg. Történt mindez úgy, hogy már a függetlenséget követően is folyt a régió déli határán egy alacsony intenzitású konfliktus (Afganisztán), amelynek vezetése – legalábbis retorikai szinten – megkérdőjelezte a rezsimek szekuláris rendszereit. 2001 után ez a konfliktus csak fokozódott az USA, majd a NATO beavatkozásával, de úgy tűnik a közép-ázsiai országok ezt sem tekintették elég fenyegetésnek ahhoz, hogy érdeemi haderőfejlesztésbe kezdjenek.

A modernizációs erőfeszítések értékelését nehezíti, hogy gyakran hiányoznak a legalapvetőbb adatok is. Az ENSZ által fenntartott, a tagországok egyéni bevallásain alapuló, a konvencionális fegyverek transzferjét számon tartó adatbázisba Türkmenisztán, Üzbegisztán Kirgizisztán és Tádzsikisztán elvétele küldött jelentést a saját fegyverexport és -import tevékenységéről (Tádzsikisztán egyszer sem), így információval csak akkor rendelkezik az adatbázis, ha a tranzakció másik szereplője is adott le jelentést abban az évben (UN Register of Conventional Arms, 2016).

A SIPRI Arms Transfers Database sokkal szélesebb forrásbázissal dolgozik. A már említett ENSZ-adatbázis mellett a kormányzati dokumentumokat és a sajtóban megjelent hírforrásokat is feldolgozzák. A SIPRI adatbázisa alapján a legtöbbet Kazahsztán költötte fegyverimportra, 2001–2016 között 1,5 milliárd dollár értékben, utána Türkmenisztán következett majd 1,2 milliárd USD-vel. A másik három ország 32 és 176 millió USD között költött importra az elmúlt 16 évben (SIPRI Arms Transfers Database, 2016). A fegyverimport természetesen még nem árul el önmagában mindent egy ország haderejének állapotáról, de ha figyelembe vesszük, hogy Kazahsztán kivételével egyik ország sem rendelkezik hadiiparral, úgy érthető az import szerepe.

Az öt ország összehasonlításában Kazahsztán rendelkezik a legmodernebb haderővel, nemcsak a haditechnikai beszerzések és az eszközök cseréje miatt, hanem a 2010 óta elindított haderőreform miatt is (The Military Balance, 2013: 232–233.). A második legnagyobb katonai erővel Üzbegisztán rendelkezik, ám a szovjet időszakból örökölt, már elavult haditechnikai eszközök cseréje nem történt meg. 2015-ben az Afganisztánból kivonuló amerikai erők, mintegy 300 modern páncélozott szállítójárművet adtak át Taskentnek, de ezen kívül a légierőt, légvédelmet vagy szárazföldi erőket érintő nagyobb beszerzésről nem érkezett hír (Kucera, 2015).

Mint a SIPRI adatbázisából kiderül, Türkmenisztán kiemelkedik fegyverimportjának mértékével a többi közép-ázsiai ország közül. Ennek oka, hogy a Kaszpi-tenger türkmén vizein jelentős off-shore földgázlelőhelyek vannak, ezért Asgabat intenzíven fejlesztette haditengerészetét az elmúlt években, olyannyira, hogy az meghaladja a nála sokkalta erősebb Kazahsztán haditengerészetét is (Shlapentokh, 2013: 154–159.). Az utóbbi néhány évben a szárazföldi erők létszáma és költségvetése is növekedett, az Afganisztán északi, a Türkmenisztánnal határos részén romló biztonsági helyzet miatt (Pannier, 2017).

A fegyveres erők rezsimvédelemben játszott vezető szerepének hiánya általános jelenség. Egyrészt Kirgizisztán kivételével autoriter rezsimekről van szó, amelyek a társadalom teljes ellenőrzésére és elnyomására törekednek, teret sem engedve bármilyen békés tiltakozásnak, nemhogy erőszakos fellépésnek. A Szovjetunió megszűnése óta Türkmenisztánban és Kazahsztánban nem volt a rendszer stabilitását megkérdőjelező tiltakozás, erőszakos cselekmény vagy felkelés. Türkmenisztánban Szaparmurat Nyijazov államfő halála után az utód-

lás a politikai elit szereplői között zajlott, elsősorban a kijelölt utód és a titkosszolgálat vezetője részvételével.

Üzbegisztánban az elmúlt 25 évben több terrorcselekmény történt, illetve az terroristák törtek be az ország területére. Ez utóbbiak valódi veszélyt sosem jelentettek a rezsimre, a terrorcsoportok kis létszámúak voltak, széles társadalmi támogatást nem élveztek, így a felszámolás gyorsaságában egyedül a hadsereg kiképzettsége jelentett korlátot (Rashid, 2002: 167–170.).

Az egyetlen súlyos incidens az ország történetében, amely egyáltalán felvetette a hadsereg bevetését rezsimvédelmi céllal, 2005-ben történt. Andizsán városában a helyi hatóságok egyik túlkapása miatt jelentősebb spontán tüntetés alakult ki, ahol a több ezer fős tömeg megrohanta a helyi börtönt, kiszabadítva mintegy két tucat, valószínűleg ártatlanul letartóztatott népszerű üzletembert. A spontán tiltakozások hatalmas tömeget vonzottak, újabb épületeket foglaltak el, fegyverekhez jutottak, állami tisztviselőket ejtettek foglyul. A hatóságok nem tárgyaltak, hanem erőszakkal számolták fel a megmozdulást, ami súlyos áldozatokat követelt.

Az esetet kivizsgáló nemzetközi jelentések nem egyértelműek abban, hogy a hadsereg milyen szerepet játszott az eseményekben és nehezíti a megítélést, hogy elsősorban a túlélők beszámolóira kell hagyatkoznunk. A visszaemlékezések konzisztensek abban az értelemben, hogy valószínűsíthető belőlük a hadsereg részvétele a tömegtüntetés leverésében, ugyanakkor úgy tűnik, hogy szerepük a belbiztonsági alakulatok támogatására korlátozódott, és nem ők irányították az eseményeket (Markowitz, 2013: 121.; Dagiev, 2014: 195–196.; OSCE, 2005; Human Rights Watch, 2005)

Tádzsikisztánban a függetlenné válást követően nem jött létre „nemzeti” hadsereg, hanem a hatalmat megszerző politikai vezetők mellett levő félkatonai alakulatok (Rahman Nabijev Nemzeti Gárdája, valamint a hatalmon lévő kormányt támogató hadurak Tadzsik Népfőfrontja) váltak kvázi hivatalossá (Kamilov, 2004: 65.). A háborút lezáró békemegállapodás keretében az Egyesült Tadzsik Ellenzék (UTO) egyes fegyveres csoportjai a hivatalosan létrejövő hadsereg részévé váltak (Harangozó, 2013; Kamilov, 2004: 65–66.; International Crisis Group, 2016: 3.). Ezt követően viszont a fegyveres erők a mai napig marginális szerepet játszottak, és Tádzsikisztánban mutatkozik meg a leginkább a belbiztonsági alakulatok túlsúlyos jelenléte (Markowitz, 2013: 77., 89.). Ezek a belügyminisztérium, a titkosszolgálat vagy az elnöki adminisztráció alá tartozó alakulatok voltak a felelősek az elmúlt húsz évben a különböző belbiztonságot veszélyeztető kihívások kezelésére (terrorizmus, drogcsempészet, renegát hadurak lázadása) (Boonstra és mtsai., 2013: 9.; Göransson, 2016; Stronsky, 2016; Kamilov, 2005: 67–68.).

Kirgizisztánban – mint a régió egyetlen demokratikusnak tartott rendszerében – a fegyveres erők feletti demokratikus kontroll elvével összhangban, a hadsereg nem játszhatna semmilyen politikai szerepet. Az összképet azonban

bonyolítja, hogy az országban az aktuálisan megválasztott államfők kétszer is autoriter vezetési jegyeket kezdtek mutatni, amelyeket két rövid és viszonylag vértelen forradalom zárt le. A 2005-ös és 2010-es forradalmi megmozdulások alkalmával a hadsereg mindvégig láthatatlan maradt, nem avatkozott be sem a rezsim védelmében, sem a rezsim ellenében (Stein, 2010).

A közép-ázsiai rendszerek szempontjából releváns belső fenyegetések valós mértéke, azok megítélése ellentmondásos. Miközben a közép-ázsiai országok a militáns, radikális iszlamizmus – sőt 2014 után már a dzsihadisták – fenyegetését rendkívül súlyosnak állítják be, azonban érdemi modernizáció a katonai vagy belbiztonsági erők esetében nem figyelhető meg. A tisztánlátást nehezíti, hogy a posztszovjet közép-ázsiai köztársaságok hajlamosak a hatalmukat érő bármilyen belpolitikai kihívást a radikális iszlámmal összefüggésbe hozni, az azokkal szembeni fellépés külső és belső legitimálása érdekében (Marten, 2006: 209–214.; Blank, 2012: 32.).

A közép-ázsiai hadseregek rezsimvédelmi funkciója a nyugati hatalmakat, elsősorban az Egyesült Államokat sajátos dilemmával szembesítette. Egyfelől a militáns iszlámizmus elleni küzdelem a közép-ázsiai országok és a Nyugat közös érdeke. Másfelől a nyugati országok számára politikailag kellemetlen lehet, ha a terrorizmus és a militáns iszlamisták/dzsihadisták elleni fellépéshez nyújtott különféle eszközöket (pl. kiképzés, haditechnikai eszközök) a közép-ázsiai kormányok a belső politikai represszióhoz használják fel. Mindez az egyik magyarázata annak, hogy számos nyugati állam vonakodik fegyvereket eladni Közép-Ázsiának (Gorenburg, 2013: 4.).

A HADSEREG, MINT A NEMZETÉPÍTÉS SZÍNTERE

A modern nemzetállamokban a hadseregek kulcsszerepet játszottak a nemzetépítésben, ami részben abból fakad, hogy a nemzet szuverenitásának a létetemenyesei (és ezt egy, vagy több háborúban bizonyították is), részben pedig abból, hogy a sorozott hadseregek jellegéből adódóan jelentős homogenizációs képességgel bírtak. A kötelező iskolai oktatás mellett ez (volt) az az intézmény, ahol elsősorban a társadalom férfi tagjai (ott ahol a sorkötelezettség még működik, a férfiak jó része) megismerkedtek és szocializálódtak a közös nemzeti identitás elemeivel. A közép-ázsiai országok esetében ennek a két szerepkörnek a betöltése több szempontból is problémákba ütközik, ami rávilágít a fegyveres erők szerepeinek koncepcionális korlátaira ebben a régióban.

A közép-ázsiai országok jelen formájukban korábban nem léteztek, teljes mértékben a szovjet, sztálini állam- és nemzetépítési koncepció szülöttei. A tádzsik, üzbég, kazah stb. nemzeti identitások sem léteztek korábban (esetleg csírájukban), azok jórészt birodalmi tisztviselők, közép-ázsiai kommunis-

ták és szovjet-orosz társadalomtudósok erőfeszítéseinek voltak köszönhetőek a bolsevik forradalom utáni első évtizedekben (Battis, 2015: 730–732.).

A szovjet időszakban a sorozáson alapuló haderőben természetesen a közép-ázsiaiak is részt vettek, de a hivatásosokból álló tisztikart mindvégig az orosz/szláv etnikum dominálta. A Szovjetunió felbomlása előtt, 1990-ben a tisztikar 97 százaléka volt orosz, ukrán, fehérorosz vagy tatár (az egyetlen muszlim közösség a felsoroltak közül) (Lehrke, 2013: 10.).

Mind a nemzetépítés, mind a nemzetvédelem tekintetében a közép-ázsiai hadseregeknek nincs hova visszanyúlniuk, aktív háborús „emlékeik” a II. világháborúra és az afganisztáni beavatkozásra korlátozódnak, két olyan eseményre, amelyek egyike sem hozható összefüggésbe saját nemzeti emlékezetükkel és államalakulataik szuverenitásának védelmével.

Ezzel szembeállítható a tituláris etnikumokból kikerülő új politikai elitnek azon törekvése, hogy a szovjet korszakból megörökölt politikai, intézményes kereteket új, etnonacionalista (itt: a tituláris etnikumot előtérbe helyező) ideológiai tartalommal töltsék meg. Mivel a szovjet hadsereg a „szovjet hazafiaságra nevelés” egyik fő színtere volt az 1991 előtti időszakban, érthető az a törekvés, hogy a függetlenné váló államok politikai vezetői immáron új típusú nemzetépítő feladatokat szántak a létrejött új közép-ázsiai hadseregeknek (Marat, 2010: 120–121.).

Az új nemzeti ideológiák feladata lett volna az is, hogy legitimizálja a posztszovjet államiséget, valamint a független államok (gyakran a szovjet időszakból származó) elitjének politikai pozícióját. Ideológia gyökereit a hatalmon lévők általában a preszovjet múltból keresték, amikor a jelenlegi államhatárok és nemzeti, etnikai határok még nem léteztek (Marat, 2008: 12.).

Türkmenisztántól eltekintve, ahol a nemzeti ideológiát az egyszemélyi vezető kultusza alkotja, minden közép-ázsiai államban találkozhatunk olyan politikai törekvéssel, amely egy történelmi hőst (általában uralkodó vagy katonai vezető, mint például Tamerlán vagy Iszmail Szamani) a nemzet dicső múltjának letéteményeseként kíván beállítani, aki ezen keresztül a jelen kor katonája számára (is) példaként szolgálhat. Türkmenisztán további jellegzetessége, hogy itt nem elsődlegesen a dicső múlt kultusza valósul meg, hanem a jelen kort tekintve az állami ideológia a nemzet történelme legdicsőbb szakaszának (Marat, 2010: 115–118.; Marat, 2007: 1–2., 16.; Dagiev, 2014: 150–156.).

Valójában a közép-ázsiai új fegyveres erők csak nagyon lassan válhattak a nemzetépítés színtereivé, és igazából kérdéses, hogy a politikai elitnek-e egyáltalán ilyen szerepet hadseregeiknek a jövőben. A függetlenséget követően – hasonlóan a többi volt szovjet tagköztársasághoz – a közép-ázsiai országok is megörökölték a szovjet időszej alatt a területükön állomásozó katonai bázisokat, alakulatokat és intézményeket. Még évekig az orosz nyelv maradt a hivatalos vezénylési nyelv, és bár ma már mindenhol bevezették a nemzeti nyelv kötelező használatát, továbbra is az orosz maradt a *lingua franca* a

közös katonai kultúra, az orosz haditechnika napjainkig tartó dominanciája, és a biztonságpolitikai együttműködésben meglevő orosz vezető szerep miatt.

A szovjet-orosz múlttal való szakítás mindegyik országban időigényes volt. Üzbegisztánban, amely sok szempontból a legelőnyösebb helyzetben volt, a tisztikar 70 százaléka orosz nyelvű közegeből származott.¹ 1992-ben az ország 15 tábornoka közül mindössze öt volt üzbég származású. Az etnikai arányok kiigazítására, a hadseregek „nemzetiesítésére” több megoldás is kínálkozott. Az szinte mindenhol alkalmazott lépés volt, hogy 1992 után az új állami vezetések hazahívták a FÁK-országokban maradt aktív katonatiszjteiket, karriert kínálva számukra az új hadseregben. A másik lehetőséget a már nyugdíjazott, vagy szolgálati nyugdíjban levő egykori katonatisztek reaktiválása jelentette. Üzbegisztán első védelmi minisztere Rusztam Ahmedov volt, akit még az 1980-as években szerelt le alezredesként, majd az új üzbég vezetés vezérőrnagyként (két rendfokozatot ugorva egyszerre) aktiválta ismét (Smith, 1998: 19.).

Kazahsztánban az orosz és szláv származású katonatisztek aránya még magasabb volt, bár ezt az is magyarázza, hogy az országban 1992-ben meggyezett az orosz és a kazah lakosság aránya (39–39 százalék). A függetlenséget követő új hadseregben a tisztikar 97 százaléka volt orosz (Smith, 1998: 35.). A két legszegényebb (és leginkább orosz támogatásra szoruló) országban, Kirgizisztánban és Tádzsikisztánban a rendszerváltást követően még látványosabb volt az orosz jelenlét, mivel nemcsak dominálták a tisztikart, hanem az orosz katonai és határőr erők még sokáig az országban maradtak (Markowitz, 2013: 78.; Kamilov, 2005: 56., 59–62., 71–73.).

Ugyanakkor a függetlenné válás óta eltelt évtizedekben a közép-ázsiai fegyveres erők etnikailag homogénebbé váltak, részben az orosz és más szláv nemzetiségű lakosság távozása miatt. Noha Kazahsztánban és Kirgizisztánban a katonai csúcvezetésben továbbra is jelentős szerepet játszanak a szláv származású főtisztek, a nem tituláris etnikumhoz tartozó fiatalabb tiszteknek kisebb esélyük van arra, hogy magasabb karriert fussanak be (Marat, 2010: 138.).

A fegyveres erők nemzetépítésben játszott szerepe leginkább Tádzsikisztánban kérdőjelezhető meg, mivel a Szovjetunió felbomlása utáni polgárháború itt zilálta leginkább szét a meglevő nemzeti identitást, ráadásul a fegyveres csoportokon belül alapvetően regionális, vagy „klán” alapú lojalitás és nem a nemzethez, vagy államhoz fűződő lojalitás érvényesült (Marat, 2010: 127–128.; Markowitz, 2013: 82.). A tádzsik kormány a polgárháborút lezárását követően sem tudta teljes mértékben visszanyerni legitim erőszakmonopóliumát (Markowitz, 2013: 77.).

A kvázi „nemzeti” haderő kialakítása 1997-ben kezdődött meg, amikor a békemegállapodás értelmében a nemzetközileg elismert kormány egységeibe kellett integrálni az Egyesült Tádzsik Ellenzék (UTO) milíciáinak tagjait is. Az

integráció sok esetben csak névlegesen történt meg, a kormányhadseregbe beolvasztott ellenzéki egységek felett a tényleges irányítást volt polgárháborús parancsnokaik gyakorolták, akik szintén jelentős szerepet kaptak a tádzsik hadseregben (Marat, 2010: 136.; Markowitz, 2013: 81–83).

A polgárháborúban „győztes” politikai csoportokat képviselő Imomali Rahmon(ov)² elnök a kétezres évektől kezdve megkezdte az egykori harctéri parancsnokok (így például Mirzo Ziojev, az UTO egykori vezérkari főnöke, 1997 után a rendkívüli helyzetekért felelős miniszter) kiszorítását a hadsereg vagy más erőszakszervezetek vezető pozícióiból. Rahmon azonban egykori szövetségei közül is eltávolította azokat, akiket saját hatalmára fenyegetésként érzékelt, mint Dzsafer Mirzojevet, aki 2004-ig az elnöki gárda vezetője volt. (Markowitz, 2013: 78–80.).

A tádzsik társadalom megosztottsága természetesen a polgárháború végétével sem múlt el. A hatalmon lévő politikai elit tartományából (Kuljab) érkezők preferált elbánásban részesülnek, míg a korábbi polgárháború (és az azt megelőző szovjet időszakban) ellenzéki pozícióban levő regionális identitásuk – így a garmiaknak és pamiriaknak – jelentős diszkriminációval kellett szembeesniük (Marat, 2010: 138.).

Összegezve az elmondottakat, Türkmenisztán és Üzbegisztán részleges kivételével, a hadsereg több okból nem válhatott a nemzetépítés aktorává. Egyfelől a közép-ázsiai kormányok által propagált nemzeti ideológiák a nem titulás etnikumok számára nem rendelkeztek legitimáló erővel. Másfelől Kazahsztánban, Kirgizisztánban és Tádzsikisztánban vagy a következetes politikai akarat vagy a szükséges állami képességek hiánya akadályozta meg a nemzeti ideológia folytatólagos, tervszerű propagálását a fegyveres erőknél, mint társadalmi intézményen keresztül (Marat, 2007: 5.).

Üzbegisztán és Türkmenisztán, mint erősen autoriter, zárt és relatíve homogén társadalmak, ennek véghezviteléhez több eszközzel rendelkeztek. Azonban megjegyzendő, hogy Türkmenisztánban, különösen a néhai Szaparmurat Nyijazov (Türkmenbasi) regnálása alatt gyakorlatilag minden fontosabb társadalmi intézmény a politikai indoktrináció szolgálatában állt, így a hadsereg nem a fő, hanem a számos közül az egyik színtere volt a politikai vezetés „nemzetépítési elképzeléseinek” (Marat, 2007: 14–16.).

BELFÖLDI KATONAI SEGÍTSÉGNYÚJTÁS BÉKEIDŐBEN

Forster (2006), valamint Edmunds, Forster és Cottey (2003) a fegyveres erők országon belüli felhasználásának (a rezsimevédelemtől eltekintve) három esetét különböztetik meg. Az egyik a természeti vagy ipari katasztrófák elhárításában vállalt katonai szerep, amely általánosan elterjedt Európa és a világ más részeinek fegyveres erői között (Forster, 2006: 245–247.; Edmunds és mtsai.,

2003: 13.). A második a rezsimvédelemtől elválasztható belbiztonsági, rendvédelmi jellegű szerepkör, amely magában foglalja a terrorellenes célú fellépést (Forster, 2006: 228–241.).

A harmadik, igen széles kategóriába a fegyveres erők nem szorosan vett biztonsági vagy védelmi jellegű alkalmazását sorolják. Ezek a szinte minden fegyveres erő által gyakorolt protokolláris jellegű feladatoktól, az alapvető közszolgáltatásokat érintő sztrájkok esetén az elégséges szolgáltatás biztosításában való részvételen keresztül a katonaság mezőgazdasági, vagy infrastrukturális területen való alkalmazásáig terjedhetnek. Ez utóbbi bevált gyakorlat volt az egykori Szovjetunióban, illetve jellemzőek voltak az egykori Varsói Szerződés tagállamaiban is a rendszerváltást megelőzően (Forster, 2006: 242–245.)

A közép-ázsiai országok autoriter jellegéből adódóan a sztrájkok idején történő közszolgáltatások ellátása fel sem merült (ahogy maguk a sztrájkok sem), így a vizsgált térségben a protokolláris feladatok ellátása mellett csak a gazdasági területen történő alkalmazás fordult elő, igaz ez is inkább alkalmi jelleggel, semmint rendszerszerűen.

A sajtóhírek szintjén elsősorban Üzbegisztánban és Kirgizisztánban találni példát a fegyveres erők ilyen típusú alkalmazásáról, rendszerszerűen csak Türkmenisztánban fordultak elő a korábbi államfő, Szapurmarat Nyijazov időszakában. Üzbegisztánban az utóbbi években történt meg a hadseregnek a gyapotszedésben való alkalmazása. A gyapot hagyományosan rendkívül fontos szerepet játszik az üzbég gazdaságban. A természetessé és feldolgozással összefüggő ipari termelés a GDP 25 százalékát teszi ki, az ország a világ negyedik legnagyobb exportőre, amely a valutabevételek 11 százalékát teszi ki (Muradov–Ilkhamov, 2014: 11.). Az éves betakarítás idején az üzbég kormányzat az állami szektor szinte minden szereplőjét (sőt korábban az iskolai tanulókat) is kiküldi az ültetvényekre, hogy ott részt vegyenek a gyapotszedésben.

Türkmenisztán helyzete még a közép-ázsiai viszonyok között is különleges és utólag is nehéz eldönteni, hogy a hadsereg nem katonai feladatokra történő alkalmazása a korábbi szovjet hagyományok továbbélése volt-e csak, vagy Nyijazov elnök excentrikus, paranoiás személyiségével állhat összefüggésben.³ A hadsereg szokatlan alkalmazásáról szóló hírek csak az ezredforduló után jelentek meg, és egybeesnek az elnök halála előtti utolsó évek egyre instabilabb, jellemzően más területeken is szélsőséges döntéseket eredményező időszakával. A fegyveres erők tekintetében még azt is hozzá kell tenni, hogy az államfő személyes biztonságérzetét a megelőző évtized nyugalomához képest több tényező is negatívan befolyásolta. Ezek közül a legfontosabb a 2002-es, ellene indított puccskísérlet volt, de hasonlóan fontos lehetett a 2003-as a grúzai „rózsás forradalom”, amely az utolsó szovjet külügyminisztert Eduard Sevardnadzet távolította el a hatalomból. Valószínűleg ezekkel összefüggésben 2002 és 2004 között hirtelen megnőtt a védelmi költségvetés, jelentős hadgya-

korlatokat tartottak, és 2004-ben mintegy 100 000 főt hívtak be (International Crisis Group, 2004: 13.). Ahhoz képest, hogy a hadsereg létszáma ebben az időben – és azóta is – 35 000 fő körül volt (beleértve a hivatásos állományt is), ezek a lépések utólag inkább egyszerinek, semmit egy trend részének tűnnek.

Ezekre az időkre tehető a legfurcsább, hadsereget érintő intézkedései is, például – állítólag költségmegtakarítás céljából – egyrészt önellátásra kötelezte a katonai alakulatokat, másrészt általánosabbá tette a katonák ingyenes dolgoztatását (IWPR, 2001). 2002-től a sorozott állományt olyan kevés, vagy semmilyen szakértelmet nem igénylő feladatokra vezényelték ki, mint biztonsági őr, kórházi segédszemélyzet. Ezek mellett egyes tartományokban vagy településeken tűzoltóként vagy rendőrségi forgalomirányítóként kellett dolgozniuk (IWPR, 2005). 2004-ben kb. 15 000 egészségügyi dolgozó elbocsátásáról döntött Nyijazov elnök, akiket sorozott katonákkal kívánt helyettesíteni (RFE/RL, 2004).

A fegyveres erők ilyen alkalmazásáról szóló hírek eltűntek a sajtóból Gurbanguly Berdymuhamedov 2007-es beiktatása után. Az olyan, közép-ázsiai kontextusban „hagyományos” nem katonai feladatok végrehajtása, mint a gyapotszedés még helyi jelleggel előfordul napjainkban is, de ez sem rendszeres, inkább a helyi viszonyokhoz alkalmazkodó gyakorlat (Alternative News of Turkmenistan, 2014; Alternative News of Turkmenistan, 2015).

ÖSSZEGZÉS

Tanulmányunkban Edmunds, Forster és Cottey tipológiáját alapul véve három katonai szerepkört vizsgáltunk az öt régiós ország esetében: a nemzetépítést, a rezsimvédelmet valamint a békeidei belföldi katonai segítségnyújtási funkciót. A kutatást az tette aktuálissá, hogy az elmúlt 25 évben – a régió autoriter berendezkedésű rezsimjeiben a rezsimstabilitás és a hatalom átadása kulcskérdés. A Szovjetunió felbomlása után eltelt időszakban eddig mindössze kétszer, 2006-ban és 2016-ban került sor ilyen váltásra. A kazah, üzbég és tádzsik vezetők előrehaladott életkora miatt (Nurszultan Nazarbajev kazah államfő 76, Emomali Rahmon tádzsik elnök 64 éves) a kihívás továbbra is napirenden marad.

A kutatás eredményeképpen általános jelleggel megállapítható, hogy a fegyveres erők nincsenek politikacsínáló szerepben egyik országban sem. Kirgizisztán kivételével az autoriter politikai rezsimek működtetésében a belbiztonsági és titkosszolgálati szervezetek játszanak főszerepet, míg a hadseregek szerepe gyakran értékelhetetlenül sokadlagos. A vizsgált vezetőváltások esetében a fegyveres erők semmilyen szerepet nem játszottak, illetve néhány kivételtől eltekintve a nemzetépítésben sem használják fel őket aktívan a vezetői elitek.

Számos, szekuláris politikai berendezkedésű közel-keleti és délkelet-ázsiai muszlim államban a fegyveres erők évtizedeken át (gyakran ma is) meghatározó szerepet játszottak az egyes rendszerek működésében. A posztszovjet Közép-Ázsia országait ezzel ellentétben a fegyveres erők „politikai passzivitása” jellemzi. Nem beszélhetünk a fegyveres erők, illetve a katonai elit kiterjedt gazdasági érdekeltségeiről sem, amire például Indonéziában vagy Egyiptomban láthattunk példát.

Bár nem volt célunk a tanulmányban a közép-ázsiai rezsimek összehasonlítása ezen országokkal, az eredmények rámutatnak arra, hogy a vizsgált térségben a fegyveres erők a szovjet vagy posztszovjet hagyományt követik, amelyben a katonai szervezetek feletti totális politikai kontroll érvényesül.

JEGYZETEK

- ¹ A Szovjetunió közép-ázsiai területei a Turkesztáni Katonai Körzet fennhatósága alá tartoztak, amelynek Taskent volt a központja. ennek megfelelően a katonai felsőoktatási intézmények, haderőnemi iskolák, szakiskolák, haditechnikai üzemek mind megtalálhatóak voltak az országban a függetlenné válás idején.
- ² Az államfő 2007. március 21-én az „oroszos hangzású” Rahmonovról a tadzsik nyelvű Rahmonra változtatta nevét. <http://rulers.org/rult.html#tajikistan>, letöltés ideje: 2017. 04. 05.
- ³ Ezek régóta látható jele volt az a kiterjedt személyi kultusz, amely megkülönböztette rendszerét a világ többi, „hagyományos” autoriter vezetőjétől. Például: a hónapokat átnevezte, ezek közül az egyiket magáról, a másikat édesanyjáról nevezte el. A főváros közepén olyan kilátótornyot épített, amelynek tetején egy életnagyságúnál nagyobb aranyozott szobra állt forgó lábazon, ami folyamatosan követte a nap járását, stb.

IRODALOM

- Alternative News of Turkmenistan (2014): *Monitoring the Use of Forced Labor in Turkmenistan – Part II*. <https://habartm.org/archives/1762>, letöltés ideje: 2017. 04. 07.
- Alternative News of Turkmenistan (2015): *State-Led Forced Labor during the Long 2015 Cotton Harvest*. <https://habartm.org/archives/4443>, letöltés ideje: 2017. 04. 07.
- Battis, Mathias (2015): Soviet Orientalism and Nationalism in Central Asia: Aleksandr Semenov’s Vision of Tajik National Identity. *Iranian Studies*, Vol. 28., No. 5.
- Blank, Stephen (2012): Rethinking Central Asia and its Security Issues. *UNISCI Discussion Papers*, No. 28.
- Boonstra, Jos–Marat, Erica–Axyonova, Vera (2013): Security Sector Reform in Kazakhstan, Kyrgyzstan and Tajikistan: What role for Europe? *EUCAM Working Paper*, No. 14., http://www.eucentralasia.eu/uploads/tx_ictcontent/EUCAM-WP14-SSR-EN_01.pdf letöltés ideje: 2017. 04. 07.

- Dagiev, Dagikhudo (2014): *Regime transition in Central Asia: stateness, nationalism and political change in Tajikistan and Uzbekistan*. London, Routledge.
- Dobrovits Mihály (2011): Közép-Ázsia a XXI. század elején. *MKI-tanulmányok*, T-2011/5.
- Edmunds, Timothy–Forster, Anthony–Cottey, Andrew (2003): *Armed Forces and Society: a Framework for Analysis*. In: Forster, Anthony (ed.): *Soldiers and Societies in Post-Communist Europe: Legitimacy and Change*. London, Palgrave Macmillan.
- Forster, Anthony (2006): *Armed Forces and Society in Europe*. Houndmills, Palgrave Macmillan.
- Gorenburg, Dmitry (2013): Central Asian Military and Security Forces, Assessing the impact of foreign assistance. *PONARS Eurasia Policy Memo*, No. 297.
- Gow, James (1992): *Legitimacy and the military: The Yugoslav Crisis*. London, Pinter Publishers.
- Göransson, Markus (2016): *Nearing the brink? Political instability in Tajikistan*. CRU Report. https://www.clingendael.nl/sites/default/files/nearing_the_brink.pdf, letöltés ideje: 2017. 04. 08.
- Harangozó Dániel (2013): Az elfelejtett háború – Tádzsikisztán, 1992–1997. *Kül-Világ*, 2013/1. szám. <http://www.kul-vilag.hu/2013/01/harangozo.html>, letöltés ideje: 2017. 04. 07.
- Human Rights Watch (2015): *Bullets are falling like rain, the Andijan massacre*. *Human Rights Watch*, Vol 17., No 5., (D), <https://www.hrw.org/reports/2005/uzbekistan0605/uzbekistan0605.pdf>, letöltés ideje: 2017. 04. 07.
- Huntington, Samuel (1957): *The Soldier and the State*. Cambridge, Harvard University Press.
- International Crisis Group (2004): *Repression and Regression in Turkmenistan: A New International Strategy*. *Asia Report*, N° 85. <https://www.crisisgroup.org/europe-central-asia/central-asia/turkmenistan/repression-and-regression-turkmenistan-new-international-strategy>, letöltés ideje: 2017. 04. 08.
- International Crisis Group (2016): *Tajikistan Early Warning: internal pressures, external threats*. *Europe and Central Asia Briefing*, N° 78. <https://www.crisisgroup.org/europe-central-asia/central-asia/tajikistan/tajikistan-early-warning-internal-p pressures-external-threats>, letöltés ideje: 2017. 04. 08.
- IWPR – Institute of War and Peace Reporting (2001): *Turkmenistan: Soldiers die Hunger*. <https://iwpr.net/global-voices/turkmenistan-soldiers-die-hunger>, letöltés ideje: 2017. 04. 07.
- IWPR – Institute of War and Peace Reporting (2005): *Turkmen Army Unifits for Service*. <https://iwpr.net/global-voices/turkmen-army-unifits-for-service>, letöltés ideje: 2017. 04. 07.
- Kamilov, Bakhtiyar (2005): *Formation of Conceptual Approaches to the Problems of Ensuring National Security in Central Asian States – Uzbekistan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan and Turkmenistan*. In: Ebnöther, Anja H.–Felberbauer, Ernst M.–Malek, Martin (eds.): *Facing the terrorist challenge*. Vienna, DCAF/PfP Consortium.
- Kucera, Joshua (2015): *No Longer Under Sanctions, Uzbekistan Gets 300 Armored Vehicles From U.S.* <http://www.eurasianet.org/node/71746>, letöltés ideje: 2017. 04. 07.
- Lehrke, Jesse Paul (2013): *The Transition to National Armies in the Former Soviet Republics, 1988–2005*. New York, Routledge.
- Marat, Erica (2007): *State-Propagated Narratives about a National Defender in Central Asian States*. *The Journal of Power Institutions in Post-Soviet Societies*. Issue 6/7. <http://pipss.revues.org/545>, letöltés ideje: 2017. 04. 07.

- Marat, Erica (2008): *Imagined Past, Uncertain Future. The Creation of National Ideologies in Kyrgyzstan and Tajikistan. Problems of Post-Communism*. Vol. 55., No. 1.
- Marat, Erica (2010): *The military and the state in Central Asia: from Red Army to independence*. New York, Routledge.
- Markowitz, Lawrence P., (2013): *State erosion: unlootable resources and unruly elites in Central Asia*. Ithaca–New York, Cornell University Press.
- Marten, Kimberly (2005): Central Asia: Military Modernization and the Great Game. In: Tellis, Ashley J.–Wills, Michael (eds.): *Strategic Asia 2005–06: Military Modernization in an Era of Uncertainty*. Seattle, National Bureau of Asian Research.
- Muradov, Bakhodyr–Ilkhamov, Alisher (2014): *Uzbekistan’s Cotton Sector: Financial Flows and Distribution of Resources*. <https://www.opensocietyfoundations.org/sites/default/files/uzbekistans-cotton-sector-20141021.pdf>, letöltés ideje: 2017. 04. 08.
- OSCE – ODIHR (2005): *Preliminary findings on the events in Andijan, Uzbekistan*. <http://www.osce.org/odihhr/15653?download=true>, letöltés ideje: 2017. 04. 08., 09:35.
- Pannier, Bruce (2017): *Central Asia’s Anxious Watch On The Afghan Border*. <http://www.rferl.org/a/central-asia-anxious-afghan-border/28382448.html>, letöltés ideje: 2017. 04. 07.
- Perlmutter, Amos–LeoGrande, William M. (1982): The Party in Uniform. Toward a Theory of Civil–Military Relations in Communist Political Systems. *American Political Science Review*, Vol. 76., No. 4.
- Radio Free Europe/Radio Liberty (2004): Turkmen President Abolishes Free Universal Health Care, 17 February 2004, <http://www.rferl.org/a/1346957.html>, letöltés ideje: 2017. 04. 07.
- Rashid, Ahmed (2003): *Jihad: The Rise of Militant Islam in Central Asia*. New Haven, Yale University Press.
- Shaplentokh, Dmitry (2013): Turkmenistan and military buildup in the caspian region: A small state in the post-unipolar era. *Journal of Eurasian Studies*. Vol 4., No. 2.
- SIPRI (2016): SIPRI Arms Transfers Database. <https://www.sipri.org/databases/armstransfers>, letöltés ideje: 2017. 04. 07.
- Smith, Dianne Louise (1998): *Opening Pandora’s Box – Ethnicity and Central Asian militaries*. <http://www.strategicstudiesinstitute.army.mil/pdffiles/pub114.pdf>, letöltés ideje: 2017. 04. 08.
- Stein, Matthew (2011): *Revolutions of Kyrgyzstan Timeline: An Open Source Look at Key Events*. <http://fmso.leavenworth.army.mil/documents/Kyrgyzstan-Timeline-of-Events.pdf>, letöltés ideje: 2017. 04. 07.
- Stephen Blank (2012): Rethinking Central Asia and its Security Issues. *UNISCI Discussion Papers*, No. 28.
- Stronski, Paul (2015): Tajikistan at Twenty-Five. *Carnegie Endowment for International Peace*. http://carnegieendowment.org/files/Stronsky_Tajikistan.pdf, letöltés ideje: 2017. 04. 07.
- UN Register of Conventional Arms (2016): <https://www.un.org/disarmament/convarms/register/>, letöltés ideje: 2017. 04. 07.